

проблеми в отечественной науке. Так плодотворно, по мнению автора статьи, завершилась затянувшаяся на десятилетия дискуссия о скифской культуре и ее происхождении, и вместе с тем выяснился и вопрос о существовании единой скифской культуры не только в Степи, но и в Лесостепи Украины, которая, если следовать Геродоту, входила в состав Скифского государства.

С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ

Деякі підсумки і завдання археологічного дослідження Ольвійської держави

У дослідженні одного з найважливіших центрів античної колонізації в Причорномор'ї — району Ольвії — Тіри — останнім часом дедалі більше стала відчуватися диспропорція у висвітленні окремих історичних періодів, проблем, а також вивченні античної держави як єдиного цілого, що складається з двох основних компонентів — власне міста і його господарської округи — хори. Це, а також характер і ступінь вивченості античних пам'яток визначили основні напрями їх досліджень в УРСР за останнє десятиріччя, що проводилися ІА АН УРСР в тісному контакті й координації з ученими Москви, Ленінграда та інших міст Радянського Союзу.

Розробка цих напрямів зумовлена в кінцевому підсумку спільними завданнями і значними досягненнями антикознавців різних наукових установ країни і насамперед Академії наук СРСР у вивченні пам'яток Боспора і Херсонеса¹ і є найактуальнішою справою. Для повнішого уявлення про результати робіт Ольвійської експедиції зупинимося на деяких загальних підсумках вивчення району Ольвії — Тіри.

Серед усієї багатогранної діяльності в цій галузі можна виділити три основні аспекти. До них належить передусім проблема особливостей розвитку античних міст і поселень у ранній період — час їх виникнення і початкових етапів формування держав. Слід зазначити, зокрема, що досі були майже зовсім не вивчені не тільки міські шари Ольвії, а й поселення її периферії. Обмеженим було уявлення про Нижнє Подністрів'я періоду освоєння цього району. Роботи по вивченню архаїчних шарів велися в основному тільки на Березані.

За останні десять років становище докорінно змінилося. Поряд з продовженням розкопок поселення на Березані одержано нові важливі дані про Нижнє Подністрів'я. Особливо значні за обсягом роботи проведено в Ольвії та її окрузі, про що мова йтиме нижче.

На Березані зібрано великий матеріал раннього етапу розвитку поселення, і зокрема домобудівництва (ІА АН УРСР, Інститут зоології АН УРСР, Державний Ермітаж — керівники В. В. Лапін, К. С. Горбунова, Л. В. Копейкіна). Особливий інтерес становить простежувана на різних, практично різночасних, ділянках послідовність зміни землянок і напівземлянок наземними сирцево-кам'яними будинками, що свідчить про не випадковість цього явища.

До найрезультативніших робіт у Нижньому Подністрів'ї належить встановлення характеру розвитку античних центрів ідентичного ольвійського регіону: спочатку поява землянок і напівземлянок, а потім (на прикладі Ніконія) виникнення наземного будівництва, що співіснувало якийсь час із землянками. Особливо цікавим є те, що найранніший культурний шар досліджуваних античних поселень (Одеський археологічний музей АН УРСР, С. Б. Охотников), і зокрема Ніконія (Одеський державний університет, А. Г. Загішайло; ОАМ АН УРСР, Н. М. Секерська, В. І. Кузьменко), датується часом не раніше кінця VI ст. до

¹ Підсумки цих робіт дістали широке висвітлення в науковій пресі — в численних монографіях, збірках, у статтях та публікаціях періодичних видань.

н. с. Нагадаємо, що шар даного етапу, наприклад, у Тірі невідомий взагалі. Сказане свідчить про пізніший, ніж у Побужжі, час колонізації вказаного району². Дальше поглиблення досліджень і конкретизація характеристики, що намічається, значною мірою з'ясують картину колонізації півночі — Північно-Західного Причорномор'я в цілому.

Одним з актуальних завдань є вивчення античних держав, їх історії, культури та економіки. Тут багато нового вносять дослідження монетної справи, епіграфіки, ремесел (В. О. Анохін, В. І. Кадеєв, П. О. Каришковський, Е. І. Соломонік)³. Велике значення для всебічної характеристики держав має встановлення особливостей історичного розвитку сільських округ античних міст, визначення їх меж на різних етапах, вирішення питань соціально-економічного устрою і складу населення. Останнє особливо важливо, оскільки у більшості випадків відсутня єдина точка зору. Такі дослідження широко проводяться на Боспорі та в районі Херсонеса вченими Москви, Ленінграда та інших міст. Зона Ольвії — Тіри в цьому плані була вивчена недостатньо, внаслідок чого за останні роки їй приділено багато уваги. Розкопки поселень периферії ведуться нині головним чином в окрузі Ольвії. Здобуто новий значний матеріал.

Активізувалося вивчення цих пам'яток і в Нижньому Подністров'ї (ОАМ АН УРСР, Г. А. Дзис-Райко). Одержані тут дані дали змогу намітити загальну періодизацію розвитку поселень та городищ цього району, розкрили складну картину взаємодії античної та місцевих культур, причому встановлено переважання останніх⁴. Це значною мірою відрізняє район Нижнього Подністров'я від ольвійської периферії, де, судячи з наявних даних, виразно переважає античний елемент. Паралельно з цим необхідно відзначити, що практично зовсім не охоплений широкими дослідженнями район між Березанським і Дністровським лиманами (за винятком їх узбережжя), що поряд з розширенням і поглибленням вивченням нижньодністровських поселень та городищ повинно стати одним з першочергових завдань, без розв'язання яких дискусії про західні межі Ольвійської держави неминуче матимуть схоластичний характер.

Третя тема включає коло питань, пов'язаних з періодом перших століть нашої ери. Так, ще недостатні відомості про міста цього часу та їх округи. Зокрема, з усіх городищ і поселень ольвійської хори задовільно було вивчене практично тільки городище поблизу с. Козирка⁵. Надто загальним було уявлення про Тіру та Ніконій перших століть нашої ери.

За минуле десятиріччя в цьому районі намітилися істотні зрушення. Відзначимо важливість відкриття в Тірі залишків римської цитаделі, що виникла, найімовірніше, на початку II ст. н. е., а також виділення культурного шару другої половини III — середини другої половини IV ст. н. е. і конкретизацію меж частини античного міста, яка збереглася (ІА АН УРСР, С. Д. Крижицький; ОАМ АН УРСР, І. Б. Клейман, Н. М. Кравченко; ОДУ, А. В. Гудкова)⁶. На основі виявлених матеріалів можна уточнити періодизацію Тіри. Вони свідчать про при-

² Охотников С. Б. Некоторые вопросы ранней истории греческих колоний в Нижнем Поднестровье. — В кн.: 150 лет ОАМ АН УССР. К., 1975, с. 109.

³ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса IV в. до н. э.—XII в. н. э. К., 1977; Кадеев В. И. Очерки истории экономики Херсонеса в I—IV веках н. э. Харьков, 1970; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — В кн.: Лапидарные надписи. К., 1973.

⁴ Дзис-Райко Г. А., Секерская Н. М. Античный и варварский мир Нижнего Поднестровья в VI—III вв. до н. э.—Тезисы докладов. Ереван, 1976, с. 131, 132.

⁵ Бураков А. В. Козырское городище рубежа и первых столетий нашей эры. К., 1976.

⁶ Крижицький С. Д., Клейман І. Б. Житловий будинок та укріплення Тіри перших сторіч нової ери.— Археологія, 1977, 25; Кравченко Н. М., Корпусова В. М. Деякі риси матеріальної культури пізньоримської Тіри.— Археологія, 1975, 18, с. 20—42.

вчення функціонування цитаделі, очевидно, в період готської навали, а також про досить сильний прояв у культурі населення Тіри післяготського часу елементів культури навколишніх племен. Залишки цитаделі збережені так добре, як у Тірі, в Північно-Західному Причорномор'ї відкрито вперше. Дальше вивчення цього об'єкта дасть змогу значною мірою уточнити історію розвитку міста в перші століття нашої ери, виявити особливості римської провінціальної будівельної техніки, типові для даного району.

Значний інтерес для з'ясування характеру етнокультурного процесу в цьому районі в пізньоантичний час становить післяготський шар. Актуальними завданнями є його чітке виділення і ретельна характеристика, зокрема на такій важливій пам'ятці, як Ніконій, а також пов'язання матеріалів з даними розкопок пам'яток черняхівського типу на цій території. Відсутність післяготського шару на античних пам'ятках ольвійської зони і в самій Ольвії свідчить про несприятливі історичні умови, які склалися тут, а отже, про важливі відмінності в історичній долі цих двох районів.

Крім того, за минуле десятиріччя в УРСР велися дослідження, присвячені окремим питанням. З них найцікавішими є роботи по вивченню театру (ІА АН УРСР, О. І. Домбровський) та укріплень Херсонеса (Херсонеський історико-археологічний музей, І. А. Антонова), поселень і могильників перших століть нашої ери в Криму (ІА АН УРСР, В. М. Корпусова), елліністичних кварталів, історичної топографії та некрополя Ольвії тощо. Підсумком багаторічних археологічних досліджень було створення колективом авторів ІА АН УРСР третьої частини II тому тритомника «Археологія Української РСР»⁷.

Всі три основні теми — виникнення і розвиток на ранніх етапах античних центрів, вивчення їх сільськогосподарської округи, історія держав у перші століття нашої ери — перебували й у центрі уваги Ольвійської експедиції АН УРСР⁸. Ці роботи велися в тісному контакті з експедицією ЛВІА АН СРСР, колектив якої під керівництвом О. Н. Карасьова та Є. І. Леві досліджував монументальні пам'ятки у районі агори, а за останні роки почав брати участь у вивченні периферії Ольвії (ЛВІА АН СРСР, К. К. Марченко; ГЕ, Я. В. Доманський)⁹.

Найважливіших результатів було досягнуто в ході вивчення ранніх шарів міста і його сільської округи, ольвійської периферії всіх етапів і особливо перших століть нашої ери, дослідженні житлового кварталу в центральній частині міста, історичної топографії і некрополя Ольвії.

Особливий інтерес становлять матеріали ранніх шарів Ольвії, що дають змогу внести корективи в реконструкцію найраннішого типу житла грецьких переселенців, у періодизацію розвитку міста та змінюють уявлення про його первісний вигляд.

Тривалий час вважалося цілком зрозумілим існування в Ольвії на найдавнішому етапі її розвитку наземних сирцево-кам'яних жилих будинків. Побічною підставою для цього було відкриття у 1903 р. полі-

⁷ Археологія Української РСР, т. 2. К., 1971.

⁸ Основний склад експедиції: начальники експедиції Л. М. Славін (до 1971 р.), С. Д. Крижицький (з 1972 р.); наукові співробітники А. В. Бураков, С. Б. Буйських, Р. І. Вейштейн (до 1971 р.), Ю. І. Козуб, А. І. Кудренко, Н. О. Лейпунська, С. М. Мазараті, В. М. Отрешко, А. С. Русьєва, М. В. Скрипніська; ст. лаборанти В. В. Крапивіна, О. Г. Рутковський, Н. А. Сон (до 1974 р.). Крім того, в різні роки в роботах експедиції брали участь співробітники ЛВІА АН СРСР К. К. Шплік, ОАМ АН УРСР — С. Б. Охотников, Е. І. Діамант, В. І. Кузьменко, А. М. Тарадаш, Миколаївського краєзнавчого музею — В. В. Рубан, кафедр стародавньої історії Запорізького педінституту — А. М. Мальований, Володимирського педінституту — В. І. Козловська та ін., а також студенти ряду університетів і педінститутів різних міст Союзу РСР.

⁹ Про розкопки експедиції Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР див.: Карасев А. Н., Леві Е. И. Исследования Ольвии после Б. В. Фармаковского. — Художественная культура и археология античного мира. М., 1976, с. 22—45; Карасев А. Н., Леві Е. И. Раскопки ольвийской агоры в 1970 г. — КСИА АН СССР, 1975, вып. 143, с. 11—20.

гональної кладки, що лежить безпосередньо на материку¹⁰. Надалі у зв'язку з розкопками поселень ольвійської периферії з'ясувалося, що землянкові структури є найраннішим у цьому районі масовим і довгочасним типом житла. На Ольвію така думка, проте, не поширювалася. З відкриттям на території Верхнього міста перших окремих напівземлянок¹¹ питання про конкретний найдавніший тип будинків в ольвіополітв не було вирішено. Свого часу Л. М. Славін висловив припущення, що напівземлянки ділянки АГД були тимчасовими житлами грецьких переселенців. Не змінило становища також виявлення цих будівель в ольвійському передмісті, оскільки там, за винятком так званого святилища (остання чверть VI — перша половина V ст. до н. е.)¹², всі інші напівземлянки належать до V ст. до н. е., в основному до його середини — другої половини¹³, тобто до часу, коли на території міста землянкове будівництво змінилося масовим наземним сирцево-кам'яним.

Необхідний для розробки цієї проблеми великий матеріал дали розкопки останніх п'яти років, коли напівземлянки в значній кількості було виявлено на території власне міста — на північний захід від теменоса вздовж Головної поздовжньої вулиці Верхнього міста (ділянка АГД, А. С. Русяєва), а у 1975—1976 рр. і в районі Центрального кварталу — поблизу агори (Н. О. Лейпунська)¹⁴.

В розміщенні напівземлянок спостерігається закономірність, що свідчить про наявність у містобудівництві цього часу певної регламентації. Це виявилось в приблизно однаковій орієнтації більшості структур, відкритих у різних частинах міста, а також у розташуванні їх уздовж Головної поздовжньої вулиці по одній прямій з інтервалом порядку 1,70—3,00 м. Кожний окремий господарсько-житловий комплекс складався звичайно з однієї напівземлянки, здебільшого без якихось додаткових вогнищ або господарських ям за її межами. Роботи експедиції дали змогу досить певно встановити, що в центрі міста на одну структуру в середньому припадало близько 35—45 м² території. Це може побічно свідчити на користь того, що до комплексу напівземлянки не входив ізольований двір.

У цілому для напівземлянок Ольвії є характерним досить чітке планування на місцевості і ретельність виконання будівельних робіт. В об'ємно-планувальному відношенні ці споруди поділяються на два основні типи: прямокутні, з чітко вирізаними або заокругленими кутами, і, значно рідше, — круглі, з майже правильним у плані колом, або наближені до овала. Апсидальний тип відсутній. Будь-якої залежності форми плану від функції напівземлянки або хронологічної послідовності між типами не простежується. Всі структури однокамерні, площею 6—14 м², врізані у материк на глибину від 0,4—0,6 до 1,5—1,7 м від рівня денної поверхні. Іноді у стінах напівземлянок робилися ніші господарського призначення, розміри і форма яких різні. Подекуди їх висота сягає рівня денної поверхні. У двох-трьох випадках виявлено залишки сирцевих кладок від наземних частин будівлі. Підлога глинобитна,

¹⁰ ОАК за 1903 г., с. 17, рис. 15; *Фармаковський Б. В.* Розкопування Ольвії р. 1926. Одеса, 1929, с. 43, 44, рис. 26—28.

¹¹ *Славін Л. М.* Ольвия как город в VI—I вв. до н. э.—СА, 1958, № 27, с. 279, 280; *Карасев А. Н.* Монументальные памятники ольвийского теменоса.— В кн.: *Ольвия, 1964*, рис. 4, 72; *Брашинский И. Б.* Раскопки в районе теменоса Ольвии в 1960—1962 гг.—КСИИМК, 1963, вып. 103, с. 97; *Карасев А. Н., Леви Е. И.* Раскопки ольвийской агоры в 1970 г., с. 11; *Копейкина Л. В.* Некоторые итоги исследования архаической Ольвии.—Художественная культура и археология античного мира, 1976, с. 132—133.

¹² *Козуб Ю. И.* Предместье Ольвии.—Тезисы докладов, 1976, с. 195, 196; *Козуб Ю. И.* Підсумки розкопок території ольвійського некрополя за 1969, 1971 рр.—Тези пленарних і секційних доповідей, 1972, с. 215.

¹³ *Козуб Ю. И.* Древнейший культовый комплекс Ольвии.—Художественная культура и археология античного мира, с. 124.

¹⁴ Ці матеріали детально висвітлені в статті: *Крижицький С. Д., Русяєва А. С.* Найдавніші житла Ольвії.—Археологія, 1978, 28.

інколи вкрита підстилками з морської трави; будь-яких слідів побілки або обмазки стін немає. В окремих структурах були ступінчасті входи, вирізані в материку. В одній з напівземлянок, круглої у плані форми, в центрі виявлено опорний камінь для встановлення підпільного стовпа перекриття. В середині жител здебільшого збереглися залишки вогнищ або печей, а також іноді невисокі, вирізані в лесі площадки прямокутної або наближеної до овала форми, довжиною близько 1,0—1,1 м, що виконували, очевидно, функції столів. Лежанок не знайдено.

Матеріал із заповнення землянок являв собою уламки амфор в основному VI ст. до н. е. Хіоса, Самоса та інших центрів, а також фрагменти родосько-іонійського, корінфського, клазоменського, самоського, хіоського, чорнофігурного аттичного посуду і сіроглиняної кераміки, очевидно, місцевого виробництва. Процент ліпного посуду незначний. Найпізніший матеріал представлено чорнофігурною іонійською керамікою, що не виходить за межі кінця VI — початку V ст. до н. е. Отже, час існування цих структур обмежується серединою — кінцем VI — початком V ст. до н. е. Однак у рамках окреслюваного періоду можна виділити два основних етапи: перший — середина VI ст. до н. е. — і другий — друга половина VI ст. до н. е. Землянки, датовані досить надійно серединою VI ст. до н. е., нечисленні і становлять не більш як 10% загальної кількості. Максимальний розмах землянякового будівництва в межах міста припадає на другу половину VI ст. до н. е. Пізніше, на початку V ст. до н. е., воно безпосередньо змінюється наземним сирцево-кам'яним будівництвом.

Супровідний матеріал та розміщення землянок поруч з культовим центром міста, що виник у другій половині VI ст. до н. е., свідчать, що в них жили грецькі переселенці.

Як показали розкопки в центральній частині міста, більшість значних за розмірами заглиблень у материку були напівземлянками. Це дає підстави аналогічно визначити і деякі заглиблення у материку, виявлені ще Б. В. Фармаковським під час розкопок у районі ольвійської цитаделі та на центральному узвишші¹⁵. Вони, судячи за розмірами і формами, в ряді випадків, мабуть, являли собою залишки звичайних напівземлянок, а також господарських ям. Як показує супровідний матеріал, найраніший шар датується першою половиною VI ст. до н. е.¹⁶ Очевидно, напівземлянками були і прямокутні заглиблення, розкриті в материку Б. В. Фармаковським у районі північної брами міста¹⁷. Розміщення їх на відстані лише 50—60 м на північ від комплексу напівземлянок середини — другої половини VI ст. до н. е., відкритого поблизу Головної поздовжньої вулиці, дає змогу припускати появу їх приблизно в цей самий час.

Таким чином, у зону масового напівземлянякового житлобудівництва другої половини VI ст. до н. е. входила майже вся територія Верхнього міста Ольвії. Площа житлових кварталів тут, за винятком теменоса, агори і вулиць, дорівнює 11—16 га. У зв'язку з цим виникає питання, чи були напівземлянки поширені й на решті території міста, а якщо ні, то чи існували синхронні їм або ранніші житла інших типів. Нині ми маємо такі дані.

По-перше, верхній шар новочорноморської тераси Нижнього міста, на яку висадилися грецькі переселенці, складається з шару кварцового піску завтовшки до 0,6—0,7 м у центрі амфітеатру; саме по цьому шару, що залягає на поверхні меотичних глин, відбувається переміщення ґрунтових вод¹⁸. Це, в принципі, виключає можливість будівництва напівземлянок у Нижньому місті.

¹⁵ ОАК за 1905 г., с. 1—35; ОАК за 1906 г., с. 1—50; ОАК за 1908 г., с. 1—80.

¹⁶ *Копейкина Л. В.* Вказ. праця, с. 135 і далі.

¹⁷ ОАК за 1907 г., с. 1—59.

¹⁸ *Шилик К. К.* К палеогеографіи Ольвии.— В кн.: Ольвия, 1975, с. 61—63.

По-друге, у жодному з чотирьох пунктів Нижнього міста, де вдалося, щоправда, на дуже обмеженій території, дійти до рівня новочорноморської тераси, непереміщений культурний шар раніше V ст. до н. е. поки що не був зафіксований¹⁹. Як бачимо, район майбутнього Нижнього міста у VI ст. до н. е. не мав масової житлової забудови. Найімовірніше, тут могли бути окремі будівлі, зв'язані з портом.

У той же час у Верхньому місті на всіх ділянках, де розкопки доводилися до материка, встановлено, що всі напівземлянкові споруди передують масовому наземному сирцево-кам'яному житлобудівництву. Це, з урахуванням даних Березані, довгочасних архаїчних поселень Ольвійської хори, а також Ніконія²⁰, свідчить, що напівземлянки Ольвії є закономірним масовим і досить довгочасним типом міського будинку грецьких переселенців в умовах Північно-Західного Причорномор'я. В ранній період ще не сформувалася будівельно-економічна база для ведення в широкому масштабі такого відносно дорогого і трудомісткого процесу, як кам'яне будівництво.

Проведені підрахунки дають підставу припускати, що кількість населення Ольвії у другій половині VI ст. до н. е. могла сягати 6—10 тисяч. Наведені цифри, звичайно, приблизні, однак вони свідчать, що Ольвія у другій половині VI ст. до н. е., очевидно, вже була досить значним центром.

Напівземлянки і землянки Ольвії наприкінці VI—початку V ст. до н. е. в межах міської території змінюються наземними сирцево-кам'яними жилими будинками, як видно, звичайних для тогочасної Греції типів. Для них є характерним, за наявними даними, паралельно-рівнозначна система планування (в розвиненому ордерному вигляді — пастадний тип), а не послідовно-ієрархічна (мегаронний або простадний тип). Розробка паралельно-рівнозначної системи типова для району материкової Греції.

Майже одночасно із наземним житловим будівництвом у самому місті в ольвійському передмісті починається забудова землянковими спорудами. Розквіт передмістя припадає на середину — другу половину V ст., а припинення життя — на першу половину IV ст. до н. е. (Ю. І. Козуб). Подібний об'єкт у Північному Причорномор'ї виявлено вперше. Вивчення його особливостей допоможе багато в чому доповнити картину розвитку античного північнопричорноморського центру.

Одержані результати дають можливість виділити ряд етапів у процесі розвитку міста в ранній час.

Освоєння міської території починається з південної частини Верхнього міста²¹ і припадає на першу половину VI ст. до н. е. З середини VI ст. до н. е. і протягом другої його половини напівземлянками будується практично вся територія Верхнього міста (за винятком північно-східного кута, ділянка I). Від рубежу VI—V — у першій половині V ст. до н. е. освоюється в основних межах, очевидно, Нижнє місто, з'являється передмістя. У житлобудівництві відбувається перехід до масового наземного сирцево-кам'яного будівництва. В результаті творчої переробки традиції землянкових споруд у наземних будинках з'являються в ряді випадків жилі підвали, які мали на ранніх стадіях розвитку в основному сирцеві стіпи (на кам'яних цоколях або без них). З часом стіни в підвалах починають класти з каменю. Протягом приблизно дру-

¹⁹ Тільки в одному місці, біля підніжжя схилів, виявлено деяку кількість архаїчної кераміки. *Леві Е. И.* Терракотовая архаическая головка, найденная в Ольвии.— СА, 1941, № 7, с. 308—317.

²⁰ *Лапин В. В.* Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966, с. 96; Дані про останні відкриття в Ніконії відбиті лише у «Археологических открытиях». *Загинайло А. Г.* Работы скифо-античной экспедиции.— АО, 1975, 1976, с. 323—324.

²¹ *Копейкина Л. В.* Вказ. праця, с. 140.

гої половини V–IV ст. до н. е. остаточно сформувалися типи ольвійських житлових будинків.

Крім робіт по дослідженню ранніх шарів Ольвії, паралельно розкопкам монументальних пам'яток агори (ЛВІА АН СРСР) продовжувалося вивчення житлових кварталів на захід від агори. Розкопки тут було розпочато ще у 1956 р. під керівництвом Л. М. Славіна, в результаті чого частково розкрито залишки кількох кварталів, до складу яких входили торговельні, адміністративні та жилі будинки. В останні роки роботи тут були сконцентровані на дослідженні так званого Центрального кварталу (Н. О. Лейпунська), що безпосередньо обмежує агору з західного боку.

Цей квартал, який розкрито повністю, має неправильну п'ятикутну конфігурацію і, можливо, складається з кількох частин. Загальна площа становить приблизно 3 тис. м². Крім двох будинків торговельного і, напевно, адміністративного призначення, тут в елліністичний час розширювалося не менше десяти житлових будинків. Вони близькі за розмірами, але не однотипні. Помітної майнової диференціації серед мешканців кварталу немає. Одержані дані в цілому підтвердили особливості житлобудівництва Ольвії, простежені ще раніше, а також диференціацію житлової забудови міста в елліністичний час за майновою ознакою²².

Особливо цікаві результати, що висвітлюють деякі моменти життя міста в перші століття нашої ери, здобуто при розкритті верхніх шарів у західній частині Центрального кварталу. Тут виявлено залишки вимосток і стін господарських будівель I–II ст. н. е.

Цей факт, з урахуванням відкритих раніше зернових ям та виноробень, свідчить про існування за межами Верхнього міста перших століть н. е. своєрідного господарського району – передмістя. Такий самий район, але з дещо іншим профілем розміщувався і за стінами Нижнього міста. Там, крім гончарних печей і складських приміщень виявлено жилі однокамерні будівлі. Слід підкреслити, що час функціонування цих районів неоднаковий. У Верхньому місті господарська околиця припиняє існування у II ст. н. е., що приблизно збігається з введенням в Ольвію римського гарнізону, і, найімовірніше, пов'язано з необхідністю залишення перед оборонними спорудами ольвійської цитаделі рівної, вічним не забудованої території. У виробничому районі Нижнього міста в цей час з'являються нові складські будівлі. Він існує в III ст. н. е. Дальша розробка цієї теми допоможе значно конкретизувати особливості життя міста в перші століття нашої ери.

Протягом останніх десяти років тривало також систематичне дослідження некрополя, в основному перших століть нашої ери (Ю. І. Козуб). Відкрито велику кількість поховань, кілька земляних склепів, кам'яний вівтар, вперше виявлено цікавий супровідний матеріал, що значно збагачує наші уявлення про культуру населення Ольвії у цей час. Особливо слід відзначити відкриття на території некрополя ями середини IV ст. до н. е., зановищеної кістками понад п'ятдесяті чоловік, очевидно, забитих на місці камінням і стрілами. Підсумовано також результати вивчення некрополів Ольвії класичного та елліністичного часу²³.

Новою темою в останні роки є дослідження маловивчених районів Ольвії – центрального узвишся, і зокрема північно-західного кута Верхнього міста (С. Д. Крижицький, С. Б. Буйських, А. І. Кудренко, С. М. Мазараті, В. М. Отренко). Найцікавішим є відкриття на північно-західній ділянці під шаром III–II ст. до н. е. виборок, очевидно, стін

²² Крижицький С. Д. Житла ансамбли древней Ольвии IV–II вв. до н. э. К., 1971.

²³ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвии V–IV ст. до н. э. К., 1974. Нарочит Пешчан М. Некрополь Ольвии эллинистического времени. К., 1974.

великої споруди. В засипці, що перекриває його, виявлено невелику скульптурку з вапняку, яка зображує голову грифона, а також досить значну кількість фрагментів архітектурної теракоти, частини бази малозасійського типу іонійського ордера — деталей, що належать, безперечно, до ордерної будівлі. Розположення подібного будинку в найвіддаленішій і відносно ізольованій від центру частині міста, недалеко від північної брами, не зовсім звичне. Звертаючись до легенди про загибель Скїла²⁴, можна припустити, що саме тут міг бути його палац.

З 1971 р. проводилися також розвідувальні роботи в затопленій частині Нижнього міста (С. Д. Крижицький, К. К. Шилік до 1973 р.). До основних завдань входило, використовуючи матеріали експедиції В. Д. Блаватського²⁵, а також і результати геоакустичного дослідження дна лиману²⁶, розпочати детальне обстеження затопленої території і провести розвідувальні розкопки. Тут досліджувалися так звані пристань, залишки розвалів оборонних стін у місцях можливого продовження північних мурів міста часу до рубежу нашої ери та перших століть нашої ери, а також інші райони*.

На ділянках, перекритих досить масивними залишками найбільших споруд, у двох випадках зафіксовано культурний шар у непереверідкладеному стані. В районі «пристані», в одному з невеликих шурфів біля південно-східної межі завалу, встановлено наявність непереміщеного культурного шару. Завал завтовшки 1,0—1,5 м складається з каменю в основному довізних порід. Будь-яких залишків кам'яної площадки або вимостки під ним не виявлено. Не виключено, що «пристань» може являти собою, по суті, звалище, що утворилося від викидання каменю — баласту кораблів.

Найбільший інтерес з усіх об'єктів становить так зване амфорне поле, розташоване за 160 м від сучасного берега, на північ від створу з післягетського стіною, на глибині 1,8—2,3 м. У плані воно має витягнуту конфігурацію з невиразним контуром; максимальні розміри — 105 (північ — південь) × 40 м. Тут при обстеженні дна було піднято близько 800 великих, майже необкатаних уламків амфор (у тому числі сім цілих екземплярів). Приблизно 70% їх датуються IV ст. до н. е.: амфори Фасоса, Гераклеї, Хіоса, типу Солоха II. Найранніші матеріали належать VI—V ст. до н. е., найпізніші — одиничні фрагменти — II—III ст. н. е. Все це, враховуючи розташування «поля» у плані міста, дає підставу для припущення, що тут були торговельні, очевидно, припортові, склади.

Одним з важливих напрямів роботи Ольвійської експедиції в останнє десятиріччя є значне розширення досліджень сільської округи міста. Проведено ретельні розвідки на території між Березанським та Бузьким лиманами, а також на лівому березі Бузького та Дніпровського лиманів (А. В. Бураков, С. Б. Буйських, В. М. Отрешко, В. В. Рубан, А. С. Русяєва), в результаті чого відкрито втричі більше поселень, ніж було відомо раніше²⁷. На ряді поселень і городищ велися розкопки, в результаті чого істотно змінилися уявлення про ольвійську хору.

Особливо цікаві дані одержано під час вивчення архаїчних поселень (В. М. Отрешко, В. В. Рубан, А. С. Русяєва), яких в останній час налічується тут 60. Вони зосереджені головним чином на берегах Бузького, Дніпровського та Березанського лиманів, часто неподалік одне від

²⁴ Herod., IV, 78—79.

²⁵ Блаватский В. Д. Подводные разведки в Ольвии.— СА, 1962, № 3, с. 225—234.

²⁶ Шилик К. К., Федоров Б. Г. Геоакустическое исследование подводной Ольвии.— СА, 1968, № 4, с. 126—137.

* Роботи підводного загону провадилися силами співробітників головним чином Інституту проблем матеріалознавства АН УРСР. Начальник загону Р. М. Столін, аквалангісти Ю. А. Ластивняк, В. Г. Бубнов, О. О. Пряхін, В. Д. Фролов, С. В. Мучник, Ю. С. Брацук та ін.

²⁷ Штительман Ф. М. Поселення античного періода на побережье Бугского лимана.— МИА, 1956, № 50, с. 255—272.

одного, і в основному на берегах Бузько-Березанського межиріччя. Судячи з реконструкції палеогеографічних умов, за якою рівень води в лиманах був набагато нижчий, число поселень, очевидно, значно перевищувало вказану цифру.

За попередніми даними, основним типом житлобудівництва на поселеннях були однокамерні напівземлянки непрямокутної форми. Населення займалося землеробством, скотарством, частково полюванням та рибальством. Ремесла, за винятком Ягорлицького поселення²⁸, не мали значного поширення. Час існування більшості цих пам'яток — середина — друга половина VI ст. до н. е.; загальний характер матеріальної культури аналогічний культурі жителів Ольвії²⁹.

Становить інтерес відкриття тимчасових, очевидно, стійбищ у степу, що може свідчити про чималу роль скотарства в житті поселень ольвійської периферії на ранньому етапі.

Здобуті результати значно збагатили джерелознавчу базу для вивчення Ольвійської держави на етапах її формування. Привертає увагу, зокрема, синхронний ритм розвитку міста і його периферії — спочатку освоєння її, як видно, децентралізованим шляхом у другій половині VI ст. до н. е., потім зникнення більшості поселень на третьому етапі формування міста — з переходом в Ольвії до масового наземного житлового будівництва. Це явище, ймовірно, пояснюється притоком населення в Ольвію, можливо, на Березань, тобто певними фазами розвитку Ольвійської держави.

Цілеспрямований, очевидно, регламентований державою, розвиток ольвійської хори поки що можна пов'язувати більш-менш певно тільки з появою наприкінці IV ст. до н. е. великих садиб. Відкриття їх (В. В. Рубан) докорінно змінює уявлення про ранньоелліністичну хору Ольвії, досі відому тільки за окремими поселеннями³⁰. Розкрити соціально-економічний зміст даних об'єктів, їх роль в Ольвійській державі — завдання майбутнього, але вже тепер ясна важливість цих пам'яток.

Значні роботи було проведено також по вивченню округи Ольвії у перші століття нашої ери (А. В. Бураков, С. Б. Буйських). Тут, крім відкриття численних поселень і городищ, здійснено розкопки на ряді городищ (Мис, Петухівка II, ст. Богданівка та ін.). Нові матеріали значно доповнюють відомості з розкопок Козирського городища. Ці пам'ятки, що існували до середини III ст. н. е., були добре укріплені оборонними системами, що склалися звичайно з сирцево-кам'яних стін та ровів. Аналогічний в цілому характер матеріальної культури городищ, зокрема укріплень, їх розташування щодо Ольвії, дає змогу припускати, що на відміну від періоду до рубежу нашої ери, коли захист держави забезпечувався тільки оборонними спорудами міста, у перші століття нашої ери створюється оборонна система всієї держави³¹. Уточнення датування цих об'єктів, порівняння їх особливостей з комплексами споруд міста та іншими пам'ятками римської провінціальної будівельної школи допоможуть в дальшому конкретизувати характер взаємозв'язку городищ з Ольвією, роль у цьому районі римського легіону та ряд інших питань.

²⁸ *Острроверхов А. С.* Древнегреческое поселение ремесленников близ устья Днепра.— Открытия молодых археологов Украины, ч. 1. К., 1976, с. 30—31.

²⁹ *Русяева А. С.* Разведки и раскопки поселений близ Ольвии.— Археологические открытия на Украине в 1968 г., 1971, с. 180—184; *Русяева А. С.* Розкопки Бейкушського поселення.— Археологічні дослідження на Україні в 1969 р., 1972, с. 174—177; *Рубан В. В.* Исследование античных памятников на правом берегу Бугского лимана в 1973—1974 гг.— Новейшие открытия советских археологов, ч. 2. К., 1975, с. 87—89; *Отрешко В. М.* Позднеархаические поселения Березанского лимана.— Открытия молодых археологов Украины, ч. 1, с. 31—33.

³⁰ *Рубан В. В.* Открытие античных усадеб на территории ольвийской хоры.— Египте, с. 367—368.

³¹ *Буйских С. Б.* Оборонительные сооружения городища Петуховка II.— Новейшие открытия советских археологов, ч. 2. К., 1975, с. 97.

Становить інтерес відкриття недалеко від Ольвії, біля с. Дідова Хата, залишків, мабуть, тимчасового військового римського табору (С. Б. Буйських, В. В. Рубан). У плані він прямокутних розмірів 60X X65 м, по периметру оточений валом із залишками кріпиди і ровом. По кутах, можливо, були вежі. Час існування: I — середина II ст. н. е. Розвиток цієї теми, зокрема пошук таборів в інших місцях, має на меті деталізацію даних відомого ітинерарія з Дура-Європоса, а також розкриття особливостей історичної ситуації у районі Ольвії в той час.

Такі основні підсумки роботи Ольвійської експедиції ІА АН УРСР, результати якої знайшли часткове відображення у згадуваних монографіях та публікаціях і в збірці «Ольвія»³². За десять років створено основу для ширшого розгортання досліджень як у самому місті, так і на всій території Ольвійської держави, вивчення її зв'язків із степовим світом та іншими античними центрами Причорномор'я і метрополії. При цьому необхідно мати на увазі, що взагалі епіграфічні дані з історії Ольвії відносно нечисленні й далеко не достатні. Отже, основними залишаються археологічні джерела, нагромадження і дослідження яких є головним завданням вчених.

Необхідно продовжити археологічне вивчення ранніх шарів міста, його історичної топографії, некрополя і передмістя, а також поселень та городищ периферії на всіх основних етапах їх існування; вивчити на ширшій основі архаїчний період у житті Ольвії, що дасть змогу додатково висвітлити найважливіший період в історії грецької колонізації Північного Причорномор'я. Це одне з вузлових питань, які вимагають невідкладного вирішення. Необхідно розкрити ряд історико-економічних та соціальних проблем, що стосуються історії, культури, особливостей формування міста і держави, складу населення на різних етапах їх розвитку. Основним загальним напрямом залишається поглиблене вивчення держави в цілому — міста і хори — протягом всього існування Ольвії, особливо в архаїчний час і перші століття нашої ери. Даліше розв'язання поставлених окремих завдань допоможе в найближчі роки скласти конкретне уявлення про історичний розвиток античної держави в умовах Північно-Західного Причорномор'я. Успіх роботи залежатиме від дальшого тісного співробітництва в польовій дослідницькій діяльності античників ІА АН УРСР і наукових колективів провідних археологічних установ, насамперед АН СРСР.

С. Д. КРЬЖИЦКИЙ

Некоторые итоги и задачи археологического исследования Ольвийского государства

Резюме

Основными темами исследования античных памятников за последнее десятилетие являются изучение возникновения и развития на ранних этапах античных центров, их сельскохозяйственной округи, формирования государств в первые века нашей эры.

Значительные результаты были получены в ходе изучения позднеархаических слоев Ольвии и ее округи, позволяющие внести коррективы в представление о наиболее раннем типе жилищ греческих переселенцев, о периодизации развития города, а также об его первоначальном облике.

Одним из важнейших направлений работы Ольвийской экспедиции было значительное расширение исследований сельской округи города как раннего периода, так и первых веков нашей эры. Главной задачей остается углубленное изучение государства в целом — города и хоры — в их развитии на протяжении всего периода существования Ольвии.

³² Ольвия. К., 1975.